

De opkomst van het Frans in de oorkonden vanaf het einde van de twaalfde eeuw

door

Willy VAN HOECKE

0. INLEIDING

Het huidig Frans (*français*) is ontstaan uit de volkstaal die gesproken werd in *la France*, "Frankrijk" in feodale zin, dit wil zeggen in het kroondomein van de latere Karolingische en de eerste Capetingische koningen. De rechtstreekse zeggenschap van deze vorsten strekte zich slechts uit over het centrale deel van het koninkrijk, vandaar dat men ook spreekt van het Centrum (*Centre*). Sommige Duitse filologen duiden die volkstaal aan met de term *Franzisch*, die door hun Franse collega's vertaald werd door *francien*. De middeleeuwse teksten kennen die term niet : zij hebben het over *la France*, bewoond door *les François*, die *françois* spreken en zich onder meer daardoor onderscheiden van onder andere *les Picars* ("Picardiërs"), *les Normans* ("Normandiërs"), *les Champenois* ("bewoners van de Champagne"), die respectievelijk in Picardië, Normandië en de Champagne wonen en het *picart* ("Picardisch"), het *normant* ("Normandisch") of het *champenois* ("Champenois") als spreektaal hebben. Het is trouwens de term *françois* die na de reductie van de tweeklank /wε/ tot /ε/ leidde tot het huidige *français*. Ik zal die term hier verder gebruiken, ook als verzamelnaam voor de dialecten die men na het ontstaan van een Franse eenheidstaal traditioneel onder die standaard onderbrengt.

Met het Picardisch en het Waals in het Noorden, het "Champenois", het Lorreins, het Bourgondisch en het "Franc-comtois" in het Oosten, het "Bourbonnais" in het Zuiden en het "Poitevin", het "Angevin" en het Normandisch in het Westen, vormt het *françois* de groep van de *oil*-talen. Het gesproken Latijn, dat men met *romanz* (*roman*, uit ROMANICE) aanduidde, heeft in de oude PROVINCIA GALLIA TRANSALPINA een driedeling gekend. Op basis van het adverbium dat een positief antwoord geeft, onderscheidt Dante reeds in zijn *De vulgari eloquentia*, naast zijn eigen idioom

dat *sì* gebruikt, twee Romaanse talen waarin men respectievelijk *oc* of *oïl* zegt :

Nam alii *oc*, alii *oïl*, alii *sì* affirmando locuntur, ut puta Yspani, Franci et Latini (DANTE, *De vulgari Eloquentia* I, 8, Marigo ed. 1986³, 51-58).

“Want om bevestigend te antwoorden zeggen de enen *oc*, de anderen *oïl*, nog anderen *sì*, ik denk daarbij aan de Spanjaarden, de Fransen en de Italianen”.

Deze talen worden gesproken in een gebied dat grosso modo samenvalt met respectievelijk het zuidelijk en het noordelijk deel van het vroegere Gallië. Het Italiaanse *sì* stamt natuurlijk af van het Latijnse bijwoord *sĪC* (“zo”), het “Occitaanse” *oc* van de onzijdige vorm van het Latijnse aanwijzend voornaamwoord *HOC* (“dat”), waaraan men in het Noorden, waar de eindconsonant verstomt, de onderwerpsvorm van het toepasselijke persoonlijk voornaamwoord voegde (*O-je, O-tu, O-il, O-ele, O-nos, O-vos, O-il, O-eles*)¹. Vrij vroeg heeft de vorm *oïl* de andere verdrongen en is uiteindelijk het huidige *oui* geworden. Dante was duidelijk niet op de hoogte van het feit dat zich in de vallei van de Rhône een tussenvorm van Gallo-Romaans ontwikkeld had, die men doorgaans Franco-Provençaals noemt. Een overzicht van de taal- en dialectzones in het vroegere Gallië vindt men in bijlage 1.

In het *oïl*-gebied zijn de eerste teksten in het *romanz* van literaire aard. De oudste is een hymne op de heilige Eulalia van Merida (*Cantilène de sainte Eulalie*), opgesteld en overgeschreven in het laatste kwart van de negende eeuw in de abdij van Elnon, het huidige Saint-Amand-les-Eaux. In een monumentaal handschrift, dat op het einde van de tiende eeuw in het kapittel van de kathedraal van Clermont-Ferrand vervaardigd werd, zijn een parafrase van de Passie (*Passion*) en een levensbeschrijving van de heilige Leodegarius (*Vie de saint Léger*) bewaard. Guy De Poerck (1964) heeft overtuigend aangetoond dat deze teksten allicht in de grenszone van het *oïl*- en het *oc*-gebied geschreven zijn, in een *romanz* waarin noordelijke en zuidelijke trekken door elkaar gebruikt worden (Van Hoecke 1999).

De zogenaamde “Eden van Straatsburg” (*Sermens de Strasbourg*) worden vaak als oudste *oïl*-tekst vermeld. In feite gaat het niet om een echte tekst, maar om de weergave, allicht enigszins vervormd, van de eed in het *romanz* en in het Frankisch die Lodewijk de Duitser en Karel de Kale enerzijds en hun beide legers anderzijds op 14 februari 842 in Straatsburg publiek aflegden en die door een

1. Zoals in vele moderne Vlaamse dialecten (*Ja-k, Ja-g, Ja-j, Ja-z, Ja-t, Ja-m, Ja-g, Ja-z*).

andere kleinzoon van Karel de Grote, de kroniekschrijver Nithardus, in zijn *Historiarum libri quattuor* opgenomen is. Deze "oudste monumenten van de Franse taal" (*Les plus anciens monuments de la langue française*), zoals Gaston Paris (1875) ze noemde, zijn gesteld in een archaisch Romaans, waarin overigens zeer verschillende tendensen te onderkennen zijn. Dit verklaart allicht waarom ze slechts in één handschrift overgeleverd zijn, met andere woorden waarom ze niet in andere cultuurcentra van het *oil*-gebied overgeschreven werden.

De eerste echte letterkundige teksten in het Frans zijn bewaard in handschriften uit de twaalfde eeuw, maar gaan wellicht terug tot het midden of de tweede helft van de elfde. De oudste is het "Leven van de heilige Alexius" (*Vie de saint Alexis*). Het is overgeleverd in vier handschriften, vervaardigd in verschillende streken van het *oil*-gebied, waarvan het jongste dateert uit het begin van de veertiende eeuw. De oudste versie van het beroemde "Roelandslied" (*Chanson de Roland*) is bewaard in een Anglo-Normandisch handschrift uit de twaalfde eeuw, maar de redactie ervan wordt meestal in de tweede helft of het einde van de elfde eeuw gesitueerd. Van dit prototype zijn een tiental versies bewaard, die wijzen op een mondelinge overlevering: ze stammen uit diverse streken van het *oil*-gebied en dateren uit de twaalfde, de dertiende of het begin van de veertiende eeuw. Alles wijst er dus op dat gedurende die periode in het *oil*-gebied een geschreven eenheidstaal aan het ontstaan is, die men het eigenlijke Oudfrans (*ancien français*) noemt.

In de twaalfde eeuw duikt het Frans ook sporadisch op in niet-literaire bronnen van diverse aard, die minutieus geïnventariseerd en beschreven zijn in het repertorium van Woledge - Clive (1964). Het gaat om losse zinnnetjes in Latijnse handschriften (*griffonnages*, nr. 21), een formule voor een Godsoordeel (*cérémonial d'une épreuve judiciaire*, nr. 5), lijsten van gevaarlijke dagen (*liste des jours périlleux*, nr. 29) en van heffingen (*relevé de redevances*, nrs. 53-54; *Coutumes et Péages de Sens*, nr. 16), een rentenboekje (*rentier*, nr. 55), een vijftal oorkonden (*chartes*, nrs. 7-9), transcripties van gewoonterecht (*Lois de Guillaume le Conquérant*, nr. 30; *Lois de la Cour et du Comté de Hainaut*, nr. 29bis), enz.

In deze bijdrage wil ik het specifiek hebben over oorkonden (*chartes*), die R. Van Caenegem definieert als :

Geschriften opgesteld om als bewijs te dienen van de verkrijging of de bevestiging van een recht of om het leveren van het bewijs mogelijk te maken. (Van Caenegem 1962:63, vgl. Van Caenegem 1997:91).

De authenticiteit of de bewijswaarde van deze stukken wordt verzekerd door de "oorkonder", eventueel bijgestaan door een aantal met name genoemde getuigen, en door de vermelding van de datum en de plaats waarop de overeenkomst afgesloten werd. In tegenstelling tot de literaire bronnen zijn deze teksten dus nauwkeurig gedateerd en gelokaliseerd — of in elk geval dateer- en lokaliseerbaar —, wat voor het historisch onderzoek een evident voordeel biedt. Van filologisch oogpunt sluit men over het algemeen afschriften van dit soort documenten uit en spitst men het onderzoek toe op de originele stukken, wat ik in deze bijdrage ook zal doen.

Concreet wil ik in een eerste luik de bestaande repertoria voorstellen (1.), daarna een chronologische en geografische schets geven van de oudste originele oorkonden in het Frans (2.) en vervolgens de uitgavenproblematiek van dit soort teksten behandelen (3.). Ik zal daarna vooral ingaan op het taalkundig onderzoek ervan, dat geleid heeft tot een beter inzicht in het ontstaan van de geschreven standaardtaal (4.). Ten slotte wil ik, in het licht van het aan de VU Amsterdam opgezette oorkondenproject onder de leiding van Anthonij Dees, het uitzonderlijk belang van de oorkonden voor het historisch-taalkundig en het filologisch onderzoek benadrukken (5.).

1. INVENTARISATIE

In de eerste helft van de negentiende eeuw gaan de eerste filologen niet alleen koortsachtig op zoek naar de oudste literaire teksten in de volkstaal, ook de niet-literaire documenten krijgen ruime aandacht, vooral omdat deze aantonen dat de volkstaal niet alleen in het culturele leven, maar ook in de dagelijkse handel en administratie ingang aan het vinden was. Aangezien de meeste dergelijke documenten in het noorden van het *oïl*-gebied verschijnen, vindt men ook daar de eerste pogingen tot systematische inventarisatie. Jammer genoeg vormen die vaak niet meer dan vluchtige en weinig betrouwbare schetsen zoals de studies van Le Glay (1837) en Dumortier (1843). De uitvoeriger bundel van Taillar (1849) biedt een grondiger overzicht, maar ook hier is nauwkeurige controle geboden, want de lijst houdt geen rekening met het al dan niet oorspronkelijk karakter van de documenten. Bovendien bevat zij talrijke stukken uit historiografische bronnen die vaak vertalingen zijn van oorspronkelijk Latijnse oorkonden.

Ondanks de groeiende interesse voor de oorkonden in de tweede helft van de negentiende eeuw, is voorzover mij bekend geen poging ondernomen om een systematisch repertorium op te stellen. Uiteindelijk is de eerste inventaris die naam waardig de studie van Gysseling (1949), die alom als model van overzicht en uitgave geprezen wordt. De auteur vermeldt 29 zekere en 3 onzekere teksten ouder dan 1225, maar neemt naast eigenlijke oorkonden ook andere archivalische bronnen op. Al deze teksten zijn terug te vinden in het hoger vermelde repertorium van Woledge - Clive (1964), waarin evenwel de literaire teksten de hoofdbrok uitmaken. Een indrukwekkende poging tot systematische inventarisatie van alle oudste documenten, niet alleen in het Frans, maar in alle Romaanse talen, is te vinden in de recente *Inventaire* van Barbara Frank en Jörg Hartmann (1997). Na een uitvoerige inleiding met een zeer gedetailleerde bibliografie worden de teksten in ficevorm beschreven, gegroepeerd per genre en taal, en daarbinnen in chronologische volgorde. Zo is deel IV gewijd aan de Franse en de Occitaanse oorkonden die in originele vorm bewaard zijn. Voor het hier volgende chronologische en geografische overzicht zijn we uitgegaan van de inventaris van Frank - Hartmann (1997:V 8-346).

2. CHRONOLOGIE EN GEOGRAFIE

Voor hun inventaris van de originele Franse oorkonden nemen Frank - Hartmann (1997:V 8-346) als einddatum 1250. Ze vermelden in totaal 734 stukken, waarvan er 259 van vóór 1240 dateren en uitvoerig beschreven worden; de 475 documenten uit de periode 1240-1250 worden slechts bondig behandeld. De oorkonden zijn opgedeeld volgens dialectgebied en genummerd van (71.) 001 tot (71.) 734. In het volgende overzicht hebben we deze dialectgebieden gerangschikt volgens hun aantal originele stukken :

Geografie van de oudste Franse (71.) oorkonden volgens Frank - Hartmann (1997:V 8-346)

Gebied	vóór 1240	1240-1250	totaal
71.6 Picardie	115	155	270
71.8 Lorraine	82	140	222
71.9 Champagne	25	77	102
71.10 Bourgogne	5	40	45
71.4 Sud-Ouest	16	17	33
71.7 Wallonie	11	18	29

71.1	Outre-mer	4	11	15
71.5	Centre	0	14	14
71.3	Normandie	0	3	3
71.2.	Angleterre	1	0	1
		259	475	734

Dit overzicht geeft een enigszins verrassend beeld : het gebruik van het Frans in de oorkonden ontwikkelt zich vooral in Picardië, Lotharingen en de Champagnestreek, gebieden waarin handel en nijverheid een grote bloei kenden. In het Zuidwesten en Wallonië is de overgang naar de volkstaal veel minder sterk, in het Centrum is die tendens nauwelijks te bespeuren, en in Normandië en Engeland is het gebruik van het Frans vóór 1250 zelfs uitzonderlijk te noemen. Als men de oorkonden in chronologische volgorde plaatst, ziet men dat de tendens duidelijk in Picardië begint en pas nadien naar de Champagnestreek en Lotharingen uitdeint, en af en toe ook elders opduikt, behalve dan in Normandië en het Centrum.

Het principe dat alleen originele oorkonden in aanmerking komen, is vanuit de filologische eis van authenticiteit te verklaren : in afschriften van originele stukken kunnen de kopiïsten de schrijfwijze grondig overhoop halen en aan hun gewoontes aanpassen. Mijns inziens heeft Monfrin (1972) er evenwel terecht op gewezen dat de afschriften vanuit taalkundig oogpunt even interessant zijn, tenminste als men datum en plaats van het overschrijven kent :

“Je voudrais ..., non pas réhabiliter de manière systématique les copies, mais indiquer qu'on aurait le plus grand tort de les négliger systématiquement.” (Monfrin 1972:50)

Sommige kopieën van originelen, zoals het zestiende-eeuwse afschrift van de keure van Chièvres, zijn uiterst nauwkeurig. Graaf R. van Liedekerke had het stuk terloops vermeld in zijn geschiedenis van het huis van Gavere en Liedekerke en zo de aandacht van M.-A. Arnould getrokken. Deze ontdekte dat het om een zeer getrouw afschrift gaat, dat de schepenen van Chièvres nauwgezet met het originele document vergeleken hebben, en woordelijk identiek verklaarden² (Arnould 1965:118). Het afschrift bevat inderdaad een tekst met alle kenmerken van het Oudfrans, onder meer de

2. Ceste copie a esté collationee a l'original en parchemin saine et entiere d'escripture et de seau, estant au ferme des eschevins de la franche ville et sart de Chievres, et trouvee concordante de motz a aultres par nous, les dis eschevins de Chievres sousignés, le XVIIIe jour d'octobre XVe quatre vingtz et syx, tesmoign : de GAVERE, 1586; QUESNOIT; N. TAMPERE, 1586; J. CABOTEAU (Arnould 1965:118).

casusflexie, zodat men gerust mag stellen dat dit de oudste bewaarde oorkonde in het Frans is (Van Hoecke 1967). Twee jaar later publiceerde Arnould (1967) een Franse oorkonde van Chièvres uit 1195. Die is evenwel alleen in vier veel jongere cartularia-afschriften bewaard en bovendien bestaat er een Latijns equivalent, zodat wel enige voorzichtigheid geboden is.

De invoering van het Frans in ambtelijke bescheiden begint, hoe dan ook, reeds op het einde van de twaalfde eeuw, maar het gebruik zet zich pas in de eerste helft van de dertiende eeuw door, in hoofdzaak in Picardië, Lotharingen en de Champagnestreek.

3. UITGAVEN

De eerste uitgaven van de Franse oorkonden uit de Middeleeuwen zijn te vinden in de talloze studies van negentiende-eeuwse historici over de diverse aspecten van de middeleeuwse geschiedenis en beschaving. Meestal staan ze achteraan bij de "Bewijsstukken" (*Pièces justificatives*) tussen de veel talrijkere Latijnse stukken. Als voorbeeld verwijs ik naar oudere studies over onze gewesten zoals die van Diericx (1814-1815) en Debaecker (1849) en naar de onontkoombare Warnkoenig (1835-1864).

Strikt filologische uitgaven met een dialectologisch opzet verschijnen pas omstreeks 1875. Zo heeft Natalis de Wailly voor zijn uitgave van het "Leven van de heilige Lodewijk" (*Vie de saint Louis*) van Jean de Joinville de oorkonden van de hofmaarschalk van Champagne systematisch onderzocht om zo de oorspronkelijke tekst van het heiligenleven beter te kunnen reconstitueren (Wailly 1867). Nadien besloot hij dit type onderzoek uit te breiden tot de andere *oïl*-domeinen (Wailly 1874, 1876, 1878, 1881). In zijn spoor werden een aantal analoge studies met bronnenuitgaven uitgewerkt, waarvan die van Raynaud (1875-1876), Bonnier (1889-1890) en Wilmotte (1888-1890) de meest markante zijn. In Duitsland liet Hermann Suchier aan de universiteit van Halle een hele reeks doctoraten in dezelfde trant maken³.

De tijd was evenwel nog niet rijp voor een systematische uitgave van de oudste Franse oorkonden. Toch werd voor het Occitaans enige tijd later het opzet niet alleen geopperd, maar ook uitgewerkt door Brunel (ed. 1926-1952). Pas veel later lanceerde Carolus-Barré

3. Onder die Duitse studies vermeld ik vooral Metzke (1880), Goerlich (1882, 1886, 1889), Auler (1888), Burgass (1889), Eggert (1889), Küppers (1889) en Gottschalk (1893).

(1964), archivaris van het departementsarchief van de Oise, het idee voor de Franse oorkonden. Maar de man was reeds aan het einde van zijn carrière zodat zijn project niet onmiddellijk werd voortgezet. Jacques Monfrin, de verantwoordelijke voor de Romaanse filologie en later directeur van de *École des Chartes*, achtte evenwel het ogenblik gekomen daar werk van te maken. Hij wist het Centre National de Recherche Scientifique warm te maken voor de uitgave van wat hij de *Documents linguistiques de la France* doopte. Ons interesseren daarin de *Documents linguistiques de la France (série française)* en de *Documents linguistiques de la Belgique romane*, waarin respectievelijk drie (Gigot ed. 1974, Lanher ed. 1975, Coq ed. 1988) en twee (Ruelle ed. 1984, Mantou ed. 1987) volumes verschenen zijn. Jammer genoeg vordert het project zeer langzaam, wat weinig goeds laat vermoeden voor de voortzetting ervan, nu Jacques Monfrin, de bezieler van het eerste uur, er niet meer is.

4. TAALONDERZOEK

In de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw werden de filologen zich bewust van het belang van de dialectologie voor het taalonderzoek, en onmiddellijk zagen ze in dat goed gelokaliseerde en gedateerde oorkonden interessante informatie bevatten voor de beschrijving van de vroegere taalvariatie. In dit "paleo-dialectologisch" perspectief verschenen in Duitsland verscheidene doctorale dissertaties en monografieën, waarvan de belangrijkste hierboven vermeld werden, en waarvan men een uitstekende synthese vindt in de Oudfranse grammatica van Schwan-Behrens (1925¹²). In hun eigenlijke grammatica gaan de auteurs uitvoerig in op de fonetische en morfologische kenmerken van het Oudfrans, die respectievelijk deel I en deel II uitmaken, en vermelden daarbij zorgvuldig alle regionale varianten. Ter ondersteuning van deze "paleo-dialectologische" uitwijdingen publiceren ze in een derde deel 81 originele, goed gedateerde en gelokaliseerde oorkonden, meestal uit de tweede helft van de dertiende eeuw. Deze komen uit de verschillende dialectzones van het *oïl*-gebied. Het geheel wordt afgerond met een overzicht van de typische fonetische en morfologische kenmerken van de belangrijkste dialectgebieden en met een uitvoerig glossarium. Dit "paleo-dialectologisch" luik van de grammatica van Schwan-Behrens (1925¹²) is lange tijd de vertrekbasis geweest voor de meer gedetailleerde studies over het Oudfrans.

Vooraf aan de universiteit van Halle werd onder de leiding van Hermann Suchier systematisch onderzoek verricht, dat de meester benutte voor zijn fundamentele bijdrage over het Frans en Occitaans en hun dialecten in de *Grundriss der Romanischen Philologie* (Suchier 1904-1906²). De bedoeling van Suchier was niet alleen een nauwkeurig inzicht te krijgen in de taalvariatie binnen het *oil*-gebied, maar ook de literaire teksten, die bijna steeds niet gelokaliseerd zijn, o.m. op basis van de karakteristieke regionale taaltrekken, beter te kunnen situeren. Dit laatste leidde evenwel tot een eigenaardig en onwaarschijnlijk resultaat. Bijna steeds bleken de teksten te zijn ontstaan in de overgangsgebieden tussen de verschillende dialectzones: over het algemeen leken de teksten van Franco-Picardische, Franco-Normandische, Franco-Lorreinse, Franco-Bourgondische, enz. oorsprong te zijn. Deze eigenaardige bevinding werd grondig onderzocht door een leerling van Suchier, namelijk Gertrud Wacker (1916). Die argumenteerde dat het onderzoek uitging van een foutieve opvatting over de toenmalige lokale spreektaal en de schrijftaal van de oorkonden. De kopiïsten schreven de teksten niet over in hun eigen lokale spreektaal, maar trachtten een soort gemeenschappelijke schrijftaal te ontwikkelen, waarin te specifieke dialectkenmerken geweerd werden. Met andere woorden, verschriftelijking leidt tot uniformisering of standaardisering (Van Hoecke 1979:44-45). Deze ideeën werden verder ontwikkeld door de zogenaamde Luikse school (Feller 1931). Haar belangrijkste vertegenwoordiger, Louis Rémacle, stelde voor de enigszins artificiële schrijftaal van de kopiïsten, die door de Duitsers *Schriftsprache* genoemd werd, voortaan aan te duiden met de Latijnse term *scripta* (Rémacle 1948). Het onderzoek naar de Oudfranse *scriptae* werd in de jaren '50 en '60 met veel ijver en succes ontwikkeld door Carl-Theodor Gossen (1967) en zijn leerling Hans Goebel (1976a, 1976b). Deze laatste maakte niet alleen een grondige studie over de Normandische *scriptae*, maar definieerde ook het concept van een nieuwe filologische discipline, de *scriptologie*, de studie van de vroegere schrifttradities. Een recent overzicht van het onderzoek van de Franse *scriptae* is te vinden in het *Lexikon der Romanistischen Linguistik (LRL)* van Holtus - Metzeltin - Schmitt (eds. 1995:412-466)⁴.

4. De schrijftadities van Wallonië worden ontleed door Mary-Guy Boutier (290-300), die van het Noorden (Picardië, Henegouwen, Artesië, Vlaanderen) door Jakob Wüest (300-314), die van Normandië door Hans Goebel (314-337), die van Engeland door Glyn S. Burgess (337-346), die van het Westen (Noord-Bretagne, Maine, Anjou, Touraine, Orléanais, Berry) door Marie-Rose Simoni-Aurembou (347-365), die van het Zuid-Westen (Saintonge, Poitou) door

5. PERSPECTIEVEN EN BESLUIT

5.0.

Uit wat voorafgaat moge blijken dat oorkonden een onmiskenbaar voordeel bieden omdat ze meestal gedateerd en gelokaliseerd, of tenminste dateer- en lokaliseerbaar zijn. Vanuit diverse oogpunten is hun belang dan ook nauwelijks te overschatten. Nauwkeurig onderzoek ervan moet inderdaad toelaten bepaalde taal-ontwikkelingen chronologisch en geografisch preciezer te beschrijven en te volgen (5.1.). Het taalgeografisch kader dat men met hun scriptologische kenmerken kan opbouwen maakt het anderzijds mogelijk niet-gelocaliseerde literaire teksten beter te situeren (5.2.). Gezien het vrij groot aantal oorkonden en hun spreiding in tijd en ruimte, kan men overigens van dichtbij nagaan hoe een geschreven standaardtaal tot stand komt (5.3.). Ten slotte wijst het gebruik van het Frans in oorkonden opgesteld buiten het eigenlijke *oïl*-gebied op de internationale uitstraling die het Frans reeds in de Middeleeuwen bezat (5.4.)

5.1.

Het is de verdienste van Anthonij Dees (VU Amsterdam) benadrukt te hebben dat ernstiger taalonderzoek op basis van oorkonden alleen kon gebeuren indien men over een groter corpus van documenten beschikte en men dat corpus tot een geïnformateerde gegevensbank kon uitbouwen. Reeds tijdens het opstellen van zijn doctorale dissertatie over de evolutie van het systeem van de *possessiva* in het Oud- en Middelfrans (Dees 1971) legde hij een indrukwekkende verzameling aan van 1.927 Oudfranse oorkonden uit de diverse hoeken van het *oïl*-gebied. Daaruit puurde hij een nauwkeurig beeld van de tendensen in het systeem, dat hem uiteindelijk toeliet een verklaring voor de grondige herstructurering van het geheel voor te stellen. Toen hij kort nadien de beschikking kreeg over een computer, liet hij zijn corpus invoeren en uitbreiden tot een geautomatiseerd bestand van niet minder dan 3.300 oorkonden. Samen met Pieter Van Reenen werkte hij een programma uit voor een statistische analyse van schriftvariabelen en voor een cartografische weergave van de resultaten. Een beschrijving daarvan vindt men in Dees – Van Reenen (1978). Ter illustratie van de

Pierre Gauthier (365-373) en die van het Oosten (Bourgondië, Bourbonnais, Champagne, Lotharingen) door Gérard Taverdet (374-389).

mogelijkheden van hun gegevensbank behandelden zij in een reeks concrete toepassingen enkele twistvragen uit de Franse historische taalkunde, onder meer de vraag over de samenhang van de nieuwe woordvolgorde die vanaf de veertiende eeuw opkomt en het verdwijnen van de casusflexie in de dertiende eeuw (Dees 1978). Door de twee fenomenen in kaart te brengen en een chronologische opdeling in te voeren kon Dees aantonen dat de teloorgang van de onderwerpsvormen vanuit het Westen naar het Centrum en het Oosten uitdeinde, maar in de dertiende eeuw het Zuid-Oosten en het Noorden nauwelijks bereikte. De nieuwe woordvolgorde ontstond echter in het Zuid-Oosten en rukte vandaar geleidelijk op naar het Centrum en het Westen. Het besluit ligt dan ook voor de hand, tussen beide fenomenen kan bezwaarlijk een causaal verband gelegd worden :

Le critère de la coïncidence dans l'espace vient ainsi confirmer ce que révèle l'application du critère de la coïncidence dans le temps, à savoir que les deux innovations que sont l'abandon de la déclinaison casuelle et l'instauration d'un ordre plus fixe des parties de la phrase n'ont pas l'air d'être dans un rapport de cause à effet (Dees 1978:461).

Het Amsterdams project mondde uiteindelijk uit in een atlas, waarin 282 taalfenomenen in kaart worden gebracht (Dees e.a. 1980), en die ontegensprekelijk een doorbraak betekende voor het onderzoek van het Oudfrans, zowel in zijn chronologische als in zijn geografische verscheidenheid.

Wanneer men afhankelijk wordt van de resultaten van een overweldigend geautomatiseerd onderzoeksprogramma, is evenwel enige voorzichtigheid geboden. De analyses en conclusies van de machine staan of vallen namelijk met de betrouwbaarheid van de ingevoerde gegevens. In de loop van de jaren tachtig heb ik in Leuven met mijn licentiestudenten het corpus van Dees (1980) doorgelicht, uitgaande van een bedenking van Monfrin (1972) over het probleem van de lokalisatie van de oorkonden :

Mais la précision des résultats obtenus par une étude sur la provenance des actes est en quelque mesure illusoire. En effet, le personnage important, en toute cette affaire, est celui qui a tenu la plume. Et celui-là, quels que soient nos renseignements sur l'élaboration de l'acte, nous ne le connaissons pour ainsi dire jamais (Monfrin 1972:41).

Waar het om gaat is inderdaad wie de oorkonde heeft geschreven en wat zijn scriptologische achtergrond was. Het kan gaan om een kopiist die werkte op de plaats waar de overeenkomst werd gesloten, of die in dienst was van de opdrachtgever, van de bestemming of van de instantie waarvoor ze werd afgehandeld, of die werkte in de

nabijheid van de goederen waarop de akte slaat. Zoals Dees (1980:IX-X) zelf vermeldt kunnen dus voor de lokalisatie theoretisch vijf elementen in rekening worden gebracht : de vermelde plaats, de normale verblijfplaats van de opdrachtgever, van de bestemming of van de legitimerende instantie en de plaats van de betrokken goederen. De plaatsbepaling wordt waarschijnlijker naarmate deze parameters convergeren. Het was onmogelijk alle 3.300 oorkonden door te lichten, maar voor de ongeveer 12 gebieden die we hebben onderzocht, stelden we grondige verschillen vast in de betrouwbaarheid van het samengebrachte materiaal : voor Normandië bijvoorbeeld is de convergentiegraad van de geselecteerde oorkonden vrij behoorlijk (Merlevede 1983:265), maar dat is minder het geval voor andere regio's zoals bijvoorbeeld het zuidelijk Centrum (Dedeurwaerder 1986:255).

De presentatie van de gegevens in de atlas zelf roept eveneens vragen op, die ik samen met Pierre Swiggers heb uiteengezet in een bespreking van het werk (Swiggers – Van Hoecke 1984). Ik vermeld er hier een van. In de atlas wordt het *oïl*-gebied onderverdeeld in 28 streken, opgebouwd rond de huidige departementen, wat niet steeds beantwoordt aan de dialectrealiteit, zoals moge blijken uit de bijgevoegde kaart (bijlage 2), waarin de 9 traditionele dialectzones (I-IX) op de 28 streken (01-28) van de eerste atlas geprojecteerd zijn. Men merkt dat de huidige Belgische provincie Henegouwen (R15) als een geheel weergegeven wordt, alhoewel het algemeen geweten is dat de scheidingslijn tussen Picardisch (V) en Waals (VI) er dwars doorheen loopt. Een analoog probleemgebied vormt la Haute-Marne (R22), waarvan het Westen, het Oosten en het Zuiden traditioneel beschouwd worden als behorende tot respectievelijk het Champenois, het Lorreins en het Bourgondisch. Een analyse van de geselecteerde oorkonden toont aan dat hun lokalisatie vrij betrouwbaar is, maar dat ze inderdaad over de drie dialectzones verspreid liggen, met eigenaardig genoeg een overwicht aan Bourgondische oorkonden (Ertveldt 1986:224-225), wat aan de betrokken streek een overdreven Bourgondisch karakter geeft.

5.2.

Zoals gezegd was het de bedoeling van Hermann Suchier en zijn leerlingen om op grond van de Oudfranse oorkonden een taalgeografisch kader op te bouwen dat moest toelaten de niet-gelokaliseerde literaire teksten beter te situeren in het *oïl*-gebied. We hebben gezien hoe die pogingen spaak liepen maar uiteindelijk hebben geleid tot een beter inzicht in de geschreven volkstaal die de koptisten gebruikten, de zogenaamde *scripta*-theorie. Ook Anthonij

Dees is ervan overtuigd dat zijn op 3.300 Oudfranse oorkonden gebaseerde gegevensbank de mogelijkheid biedt om literaire teksten te lokaliseren. Zijn atlas (Dees 1980:370-371) sluit trouwens af met een lokalisatiepoging van het *Jeu de saint Nicolas* van de Atrechtenaar Jean Bodel: de machine plaatst de tekst inderdaad in Atrecht en wel met een waarschijnlijkheidsgraad van 94%. Een gedetailleerde uiteenzetting van de gevolgde werkwijze vindt men in Dees – De Vries (1979). Zelf heb ik Anthonij Dees twee analoge testen laten uitvoeren voor een weinig bekende tekst uit het Atrechtse milieu en een derderangs gedicht uit het Naamse, en telkens was de conclusie van de computer raak. Dees heeft op die manier 200 literaire “teksten” gelokaliseerd en ze op grond van die lokalisatie aan een taalkundige analyse onderworpen. De resultaten daarvan zijn gebundeld in een tweede atlas (Dees 1987), waarin niet minder dan 517 fenomenen in kaart zijn gebracht.

Van essentieel belang is hier natuurlijk de lokalisatie van de “teksten”, die achteraan in het volume beknopt weergegeven wordt (Dees 1987:519-533). Ik heb Dees er herhaaldelijk op gewezen dat hij in dit verband de term “tekst” oneigenlijk gebruikt: in feite lokaliseert hij geen “teksten”, maar afschriften van teksten, “handschriften”. Zo heeft hij 12 “teksten” ingevoerd uit het bekende en imposante *fabliaux*-handschrift Parijs, BnF, f. fr. 837, waarvan algemeen aanvaard wordt dat het door één enkele kopiïst in de buurt van Parijs vervaardigd is. Welnu, alleen *Le Miracle de Théophile* van Rutebeuf wordt met een waarschijnlijkheidsgraad van 85% in het “centrale” departement Seine-Marne (R19) geplaatst. Het leven van *Sainte Marie l'Égyptienne*, eveneens van Rutebeuf, krijgt met een waarschijnlijkheidsgraad van 78% een iets noordelijker situering in het Picardische departement van de Aisne (R13). De gedichten van de Normandiër Hue Archevesque, de *Trois aveugles de Compiègne* van de Picardiër Cortebarbe en de anonieme *fabliaux Estormi*, *Constant du Hamel*, *Auberée*, *Le Jugement des Cons* en *Le Vallet aux douze femmes* worden daarentegen naar het Normandische departement Eure (R10) verwezen, met een respectievelijke waarschijnlijkheidsgraad van 83%, 76% en 80%. De anonieme *Chastelaine de Vergi* en de *Songe d'Enfer* en de *Roman des Ailes* van Raoul de Houdenc ten slotte worden met een probabieliteit van respectievelijk 76%, 77% en 80% in het Bourgondische departement Yonne (R20) geplaatst. Naar alle waarschijnlijkheid spelen hier residu's mee van de afschriften die de kopiïst gebruikte, zoals Dees (1987:XXVIII-XXX) trouwens zelf suggereert.

Een fundamenteeler probleem vormt het feit dat het programma niet minder dan 20 “teksten”, in feite dus “afschriften”, plaatst (Dees

1987:532-533) in de departementen Nièvre en Allier (R28), die grosso modo samenvallen met het Bourbonnais. Deze lokalisatie is verrassend, omdat voor deze zone bijzonder weinig oorkonden voorhanden zijn (Lavergne 1909): in het bestand van de eerste atlas zijn er slechts 13 opgenomen (Dees 1980:312). De vraag is hoe men een opbloei van literaire handschriften in het Frans kan verklaren in een gebied waar bijna geen ambtelijke stukken in het Frans te vinden zijn.

5.3.

Volgens de *scripta*-theorie schrijven de Oudfranse kopiïsten hun teksten niet over in hun eigen streektaal, maar volgen zij een schrijftraditie waarin, naargelang van de omstandigheden, kenmerken van hun eigen idioom opgenomen of geweerd worden. Dit streven naar een minder regionaal gekleurde schrijftaal impliceert in zekere mate een "norm" waar men zich naar richt. Wellicht daardoor hebben trekken van het Poitevin, van het Normandisch en van het Picardisch op een bepaald ogenblik een zekere expansie gekend. Algemeen wordt evenwel aanvaard dat vrij vroeg het Frans van het Centrum als richtsnoer gold. In dat perspectief heeft Remacle (1948) trachten aan te tonen dat in de oudste originele oorkonde uit het Luikse de invloed van het Frans reeds duidelijk aanwezig is. Vanuit zijn ervaring met de duizenden oorkonden die hij had laten invoeren, heeft Dees (1985) deze opvatting van *scriptae* waarin het Parijse taalgebruik reeds een essentiële normerende rol speelt bitsig bestreden. Toch kan niet ontkend worden dat reeds in de twaalfde en zeker in de dertiende eeuw de kopiïsten niet zomaar hun eigen volkstaal als schrijfnorm hanteerden en dat er in de schrijfgewoonten wel degelijk een uniformiseringstendens aanwezig is, variërend naargelang van de bestemming van de tekst. In de oorkonden, die meestal voor het particulier gebruik bestemd zijn, is de standaardisering duidelijk minder herkenbaar dan in de afschriften van literaire teksten. In een onderzoek naar de naamwoordelijke bepalingen op grond van de atlassen van Dees heeft Vandevoorde (1988:211) aangetoond dat in de atlas van de zogenaamde literaire "teksten" (Dees 1987) de beschreven taalfenomenen minder regionaal gekleurd zijn dan in die van de oorkonden (Dees 1980). Toch is ook in de oorkonden een uniformiseringstendens herkenbaar. Verder onderzoek zal aantonen hoe ver het standaardiseringsproces van het geschreven Frans in de dertiende eeuw reeds gevorderd was. Een mooie schets daarvan kan men ondertussen vinden in de recente synthese van Gsell (1995).

Dees en zijn medewerkers hebben trouwens geregeld toegegeven dat een atlas op basis van de veertiende-eeuwse Franse oorkonden weinig zin heeft, precies omdat vanaf de veertiende eeuw de regionale taaltrekken steeds minder standhouden. Het standaardiseringsproces zet zich inderdaad krachtig door, eigenaardig genoeg op een ogenblik dat het Frans een grondige herstructurering doormaakt. Vanaf de veertiende eeuw verdwijnt namelijk een groot aantal typisch Oudfranse taalfenomenen. Een nieuwe taalfase, het Middelfrans, wordt ingezet en zal zich doorzetten tot op het einde van de zestiende eeuw, wanneer de roep om taalzuivering en normering de periode van het Klassieke Frans inluit. Ondanks deze "taalcrisis" merkt men in de oorkonden een duidelijke vooruitgang van de uniformiseringstendens, waarbij evenwel rekening moet gehouden worden met specifieke historische factoren. Zo heeft Gossen (1957) aangetoond dat men in de veertiende-eeuwse oorkonden uit de Champagne bijna geen lokale kenmerken meer vindt, maar dat in Wallonië en Lotharingen, die eerder in de invloedssfeer van het keizerrijk lagen, de dialectische trekken tot laat in de zestiende eeuw standhouden. Voor de vorming van een geschreven eenheidstaal zullen overigens de boekdrukkunst en de Renaissance een belangrijke impuls geven, evenals de niet te verwaarlozen clauseule uit de *Ordonnance* van Villers-Cotterêts (1539), waarin Frans I (1494, 1515-1547) zijn *languaige maternel françois* als officiële taal aan heel het koninkrijk oplegt.

Niettemin heeft Gossen (1957) er terecht de nadruk op gelegd dat de standaardisering vooralsnog een relatieve impact had, omdat ze hoofdzakelijk de geschreven taal betrof. Dat de lokale vormen van het *romanz* nog lang stand hebben gehouden, blijkt onder meer uit de anekdote, geciteerd door Gossen (1957:437), dat Lodewijk XIV (1638-1715) tijdens zijn tocht naar het Frans-Vlaamse slagveld in een Picardisch dorp hartelijk begroet werd door de burgemeester, maar dat de vorst er niet in slaagde de man te begrijpen en hij zelf evenmin begrepen werd door de onderdanige burgervader. De standaardisering van de gesproken taal zal zich inderdaad pas in de negentiende eeuw voltrekken wanneer de taalpolitiek uitgetekend door de Franse revolutionairen zal leiden tot de invoering van het verplicht onderwijs.

5.4.

Na de publicatie van Pirennes *Histoire de Belgique* (Pirenne 1900-1932), waarin met nadruk betoogd wordt dat ook in het Nederlandstalige deel van België het Frans evenzeer of zelfs meer dan het Nederlands als administratieve taal gebruikt werd, en dat

vanaf de Middeleeuwen, hebben de Vlaamse neerlandici soms krampachtig getracht het fenomeen te relativiseren en te verklaren. Ik verwijs hierbij onder meer naar de bekende studie van Jacobs (1929). De *Schepenbrief van Bochoute* (1249) wordt inderdaad algemeen als een van de oudste, zonet de oudste oorspronkelijke Nederlandstalige oorkonde beschouwd, maar alleen al voor West- en Oost-Vlaanderen vermeldt Mantou (ed. 1987) niet minder dan 73 oorspronkelijke Franse oorkonden uit dezelfde periode. Hier dient wel enige nuancering aangebracht: van die 73 oorkonden zijn er slechts 9 ouder dan 1249 en ze betreffen alle het Franssprekende deel van het feodale Vlaanderen (*la Flandre gallicante*) met uitzondering van oorkonde nummer 8 (Mantou ed. 1987:9-10), waarin twee ridders uit Sint-Winoksbergen (*Bergues*) een overeenkomst sluiten met de heer van Béthune. Toch valt het niet te ontkennen dat het Frans in Vlaanderen veelvuldig gebruikt werd, een tendens die zich vooral onder de Bourgondiërs zeer sterk heeft doorgezet. In Brabant zou volgens Cosemans (1934) de "verfransing" vooral uit die periode dateren. Ook hier is echter de nodige voorzichtigheid geboden. Enerzijds stelt men vast dat de heren van Mechelen reeds in de dertiende eeuw geregeld het Frans gebruikten: de oudste Franse oorkonde uit Mechelen dateert van 13 april 1233 (Timmermans 1962:II, 1-2), het gaat wel om een overeenkomst met de prinsbisschop van Luik, die Frank – Hartmann (1997) overigens in Luik (71.337) lokaliseren. Anderzijds heeft De Ridder (1982) aangetoond dat wat Brussel betreft zelfs voor de Bourgondische periode de "verfransing" niet moet overdreven worden.

Ik vraag mij af of men de term "verfransing" niet moet nuanceren of ten minste in een bredere context moet plaatsen. Vooreerst hebben bij de vervanging van het Latijn door de volkstaal diverse factoren gespeeld. In het Zuiden van Frankrijk werd reeds in de twaalfde eeuw het Occitaans algemeen gebruikt: Brunel (ed. 1926-1952) heeft niet minder dan 541 originele Occitaanse oorkonden gevonden van vóór 1201. De 6 oudste stammen nog uit de elfde eeuw, maar zijn in feite opgesteld in een Latijns-Occitaanse mengtaal. Het eerste echte Occitaanse document dateert van 10 april 1102 en verschijnt dus bijna een eeuw vroeger dan de oudste Franse oorkonden in het *oil*-gebied. Allicht speelt hier het feit dat het *oc*-domein samenvalt met wat men *les pays de droit écrit* noemt, het gebied waarin de traditie van geschreven rechtsovereenkomsten naar Latijns voorbeeld zeer goed heeft stand gehouden tegen het mondelinge gewoonterecht uit het Germaanse Noorden. Toch zal ook in het *oc*-gebied het Frans geleidelijk zijn intrede doen, maar mijns inziens niet ten gevolge van een weloverwogen veroveringsdrang vanuit het Noorden.

Men mag inderdaad niet uit het oog verliezen dat het Frans reeds in de twaalfde eeuw de status van internationale voertaal had verworven. Vaak wordt in dat verband vermeld dat in het Koninkrijk van Jerusalem het Frans als de officiële taal gold: de oudste rechtscompilaties van het vorstendom, de *Livre au Roi* en de *Livre des Assises de la Cour des Bourgeois* zijn in het Frans gesteld. Ook na de val van Jerusalem (1187) blijft het Frans er de voertaal, onder meer van de Hospitaalridders, de huidige orde van Malta: Frank – Hartmann (1997:IV,7-13) vermelden niet minder dan 15 originele oorkonden van de orde opgesteld vóór 1250.

Zelfs in Italië was het gebruik van het Frans vrij vroeg doorgedrongen: in het Noorden ontstond in de twaalfde eeuw een Frans-Italiaanse of Frans-Venetiaanse literatuur die tot in de veertiende eeuw bloeide, met talentvolle auteurs zoals Martin da Canal (*Chronique des Vénitiens*) en Nicollò da Verona (*Pharsale, Passion en Prise de Pampelune*) en de *Entrée d'Espagne* als late epische opwelling. Meer hierover vindt men in de uitstekende synthese van Roncaglia (1965). Dat de uit Lombardije afkomstige Philippe de Novare in het Frans schreef, is niet zo vreemd, aangezien hij in het Heilig Land en nadien op Cyprus leefde. Ook Brunetto Latini, die in Frankrijk werkte, schreef zijn encyclopedische *Livre du Trésor* in het Frans, niet alleen omwille van zijn verblijfplaats, maar ook en vooral omdat hij vond dat het Frans de meest gebruikte volkstaal van het ogenblik was:

Et se aucuns demandoit por quoi cist livres est escriz en romans, selonc le langage des François, puisque nos somes Ytaliens, je diroie que ce est por deus raisons: l'une car nos somes en France, et l'autre por ce que la parleure est plus delitable est plus comune a totes gens (BRUNET LATIN, *Livre du Trésor*, Carmody ed. 1948:1,51-54).

Nog kenschetsender is het geval van Martin da Canal, een Venetiaan die niet in Frankrijk, maar wel degelijk in Venetië bedrijvig was, en die de uitleg van Brunetto Latini in zijn *Chronique des Vénitiens* of *Histoire de Venise* als volgt parafraseert:

La langue francoise cort parmi le monde et est plus delitable a lire et a oïr que nule autre (MARTIN DA CANAL, *Histoire de Venise*, Limentani ed. 1973:23).

Ten slotte mag ik eraan herinneren dat na de slag bij Hastings (1066) het Frans van Willem de Veroveraar (1028-1087) en zijn volgelingen de voertaal werd van de Engelse adel en geestelijkheid, weliswaar met een typische Anglo-Normandische kleur. Een van de oudste compilaties van het Engelse gewoonterecht, de zogenaamde "Wetten van Willem de Veroveraar" (*Lois de Guillaume le*

Conquérant) werd in het eerste kwart van de twaalfde eeuw in het Anglo-Normandisch opgesteld. Een indrukwekkend aantal literaire teksten zijn in deze vorm van het Frans geredigeerd, zodat men van een echte Anglo-Normandische literatuur kan spreken, uitstekend beschreven in de synthese van Legge (1963). Ook in ambtelijke documenten werd het Anglo-Normandisch gebruikt, zodat een karakteristieke Anglo-Normandische schrijftraditie ontstond (Burgess 1995), die tot in de vijftiende eeuw standhield.

Het gebruik van het Frans is dus geen "gesel" die vooral op Vlaanderen is neergekomen, al blijven wij het, zelfs na de terugval van het Frans als internationale taal, moeilijk hebben met wat ik de "zelfgenoegzaamheid" van vele van onze zuiderburen zal noemen. Misschien mag ik u ter vertroosting signaleren dat het Britse Hogerhuis zich nog steeds tot het Lagerhuis wendt in het Anglo-Normandisch. In juli 1999 opperde een Labour-parlementariër dat het stilaan tijd werd om het Frans opzij te schuiven en het Engels tot officiële voertaal van het Brits parlement uit te roepen. Dat was overigens ook reeds in 1706 voorgesteld, maar niet aanvaard. Ook nu werd het voorstel zonder gevolg afgevoerd, en het Frans blijft dus, weliswaar met een Anglo-Normandisch coloriet, nog steeds een rol spelen in de Engelse wetgevende vergadering. Ik zie het in ons Vlaamse parlement niet gebeuren.

REFERENTIES

- Arnould, Maurice-A. 1965. "Le plus ancien acte en langue d'oïl : la charte-loi de Chièvres (1194)". *Hommage au Professeur Paul Bonenfant (1899-1965). Études d'histoire médiévale dédiées à sa mémoire par les anciens élèves de son séminaire à l'Université de Bruxelles*. Bruxelles : Université Libre. 85-118.
- Arnould, Maurice-A. 1967. "Une charte probablement romane du XIIe siècle (Chièvre, 1195)". *Miscellanea mediaevalia in memoriam Jan Frederik Niermeyer*. Groningen : J.B. Wolters. 257-266.
- Auler, Franz Max. 1888. *Der Dialekt der Provinzen Orléanais und Perche im 13. Jahrhundert*. Bonn. 161 p.
- Bonnier, Charles. 1889-1890. "Étude linguistique à propos des chartes en langue romane de Douai au XIIIe siècle (1203-1275)". *Zeitschrift für romanische Philologie* 13. 431-462; 14. 66-88.
- Brunel, Clovis. ed. 1926-1952. *Les plus anciennes chartes en langue provençale*. Recueil des pièces originales antérieures au XIIIe siècle, publiées avec une étude morphologique. Paris : Picard. 820 p. in 2 vol. (reprint Genève : Slatkine. 1973).

- Burgass, Ernst. 1889. *Darstellung des Dialects im XIII. scl. in den Departements "Seine-Inférieure und Eure (Haute-Normandie)" auf Grund von Urkunden unter gleichzeitlicher Vergleichung mit dem heutigen Patois*. Halle. 83 p.
- Burgess, Glyn S. 1995. "Französische Skriptaformen IV. England". In Holtus - Metzeltin - Schmitt eds. 337-346.
- Carmody, Francis J. ed. 1948. Brunetto Latini, *Li Livre dou Tresor*. Édition critique. Berkeley - Los Angeles : University of California Press. LXII-458 p. (reprint Genève : Slatkine 1975).
- Carolus-Barré, Louis. 1964. *Les plus anciennes chartes en langue française*. Tome premier. *Problèmes généraux et recueil des pièces originales conservées aux Archives de l'Oise 1241-1286*. Paris : C. Klincksieck. CXXII-333 p.
- Coq, Dominique. ed. 1988. *Chartes en langue française antérieures à 1271 conservées dans les départements de l'Aube, de la Seine-et-Marne et de l'Yonne*. (Documents linguistiques de la France (série française). Documents, études et répertoires publiés par l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes). Paris : Centre National de la Recherche Scientifique. L-205 p.
- Cosemans, A. 1934. "Taalgebruik in Vlaanderen en Brabant tijdens de middeleeuwen. Enkele aanmerkingen en terechtwijzingen". *Verslagen en Mededelingen der Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*. 484-512.
- Debaecker, Louis. 1849. *Recherches historiques sur la ville de Bergues, en Flandre*. Bergues : Barbez. 228 p.
- Dedeurwaerder, Katelijne. 1986. *L'ancien dialecte du Centre méridional selon l'Atlas d'A. Dees 1980. Problèmes de la délimitation et l'analyse des matériaux*. (Licentiaatsverhandeling K.U.Leuven). Leuven. 293 p.
- Dees, A. 1971. *Étude sur l'évolution des démonstratifs en ancien et en moyen français*. Groningen : Wolters-Noordhoff. VII-164 p.
- Dees, Anthonij. 1978. "A toz qui cels lettres verront. La déchéance de la déclinaison et l'ordre des mots". *Forum der Letteren* 19. 227-236.
- Dees, Anthonij. 1985. "Dialectes et scriptae à l'époque de l'ancien français". *Revue de Linguistique romane* 49. 87-117.
- Dees, Anthonij e.a. 1980. *Atlas des formes et des constructions des chartes françaises du 13e siècle*. (Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie 178). Tübingen : M. Niemeyer. XIV-371 p.
- Dees, Anthonij e.a. 1987. *Atlas des formes linguistiques des textes littéraires de l'ancien français*. (Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie 212). Tübingen : M. Niemeyer. XXXI-684 p.
- Dees, Anthonij - Van Reenen, Pieter. 1978. "Taalkundig onderzoek naar Franse oorkonden uit de 13e eeuw". *Forum der Letteren* 19.227-236.
- Dees, Anthonij - De Vries, J. A. 1979. "Bepaling van de herkomst van Oudfranse literaire teksten aan de hand van oorkondengegevens". *Forum der Letteren* 20. 497-508.

- De Poerck, Guy. 1964. "Le ms Clermont-Ferrand 240 (anc. 189), les *scriptoria* d'Auvergne et les origines spirituelles de la Vie française de saint Léger". *Scriptorium* 18. 11-33.
- De Ridder, Paul. 1982. "Franstalige stukken bewaard in de archieven der lokale Brusselse instellingen. Bijdrage tot de studie van het taalgebruik te Brussel vóór 1500". *Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 36. 57-83.
- Diericx, C.-L. 1814-1815. *Mémoires sur la ville de Gand*. Gand : de Goesin-Verhaeghe. 2 delen in 5 volumes.
- Dumortier, B. C. 1843. *Notice sur l'époque de l'introduction de la langue française dans les actes publics au moyen-âge*. Bruxelles : Hayez. 47 p.
- Eggert, Bruno. 1889. "Entwicklung der normandischen Mundart im Département de la Manche". *Zeitschrift für romanische Philologie* 13. 353-403.
- Ertveldt, Marc. 1986. *L'ancien dialecte de la Haute-Marne (R22) selon l'"Atlas" d'A. Dees (1980). Problèmes de délimitation et de documentation*. (Licentiaatsverhandeling K.U. Leuven). Leuven. 242 p.
- Feller, J. 1931. "Français et dialectes chez les auteurs belges du moyen âge". *Bulletin de la Commission royale de Toponymie et de Dialectologie* 5. 33-92.
- Frank, Barbara - Hartmann, Jörg e.c.a. Heike Kürschner. 1997. *Inventaire systématique des premiers documents des langues romanes*. (*ScriptOralia* 100). Tübingen : G. Narr. 5 volumes.
- Gigot, Jean-Gabriel. ed. 1974. *Chartes en langue française antérieures à 1271 conservées dans le département de la Haute-Marne*. (*Documents linguistiques de la France (série française). Documents, études et répertoires publiés par l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes*). Paris : Centre National de la Recherche Scientifique. CXVII-517 p.
- Goebel, Hans. 1976a. *Die Normandische Urkundensprache. Ein Beitrag zur Kenntnis der nordfranzösischen Urkundensprachen des Mittelalters*. (*Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte* 253). Wien : H. Böhlau. 343 p.
- Goebel, Hans. 1976b. "Qu'est-ce que la scriptologie ?". *Medioevo Romano* 2. 3-43.
- Goerlich, E. 1882. "Die südwestlichen Dialekte der Langue d'oïl : Poitou, Aunis, Saintonge und Angoumois". *Französische Studien* 3. 41-176.
- Goerlich, E. 1886. "Die nordwestlichen Dialekte der Langue d'oïl : Bretagne, Anjou, Maine, Touraine". *Französische Studien* 5. 55-222.
- Goerlich, E. 1889. "Der burgundische Dialekt im 13. und 14. Jahrhundert". *Französische Studien* 7,1.
- Gossen, Carl-Theodor. 1957. "Die Einheit der französischen Schriftsprache im 15. und 16. Jahrhundert". *Zeitschrift für romanische Philologie* 73. 427-459, 485.
- Gossen, Carl-Theodor. 1967. *Französische Skriptastudien. Untersuchungen zu den nordfranzösischen Urkundensprachen des Mittelalters*.

- (*Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte* 253). Wien : H. Böhlau. 368 p.
- Gottschalk, Adolf. 1893. *Über die Sprache von Provins im 13. Jahrhundert nebst einigen Urkunden*. Halle. 62 p.
- Gsell, Otto. 1995. "Französische Koinè". In Holtus - Metzeltin - Schmitt eds. 271-289.
- Gysseling, Maurits. 1949. "Les plus anciens textes français non littéraires en Belgique et dans le nord de la France". *Scriptorium* 3. 190-210.
- Holtus, Günter - Metzeltin, Michael - Schmitt, Christian. eds 1995. *Lexikon der Romanistischen Linguistik (LRL)*. Band/Volume II, 2. *Die einzelnen romanischen Sprachen und Sprachgebiete vom Mittelalter bis zur Renaissance. - Les différentes langues romanes et leurs régions d'implantation du Moyen Âge à la Renaissance*. Tübingen : M. Niemeyer. XLI-746 p.
- Jacobs, J. 1929. "Waarom het gebruik der Fransche taal in Oudwest-Vlaanderen zoo aanzienlijk toenam van ± 1217 tot ± 1300". *Verlagen en Mededelingen der Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*. 119-132.
- Küppers, Albert. 1889. *Über die Volkssprache des 13. Jahrhunderts in Calvados und Orne mit Hinzuziehung des heute dort gebräuchlichen Patois*. Halle. 54 p.
- Lanher, Jean. ed. 1975. *Chartes en langue française antérieures à 1271 conservées dans le département des Vosges. (Documents linguistiques de la France (série française). Documents, études et répertoires publiés par l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes)*. Paris : Centre National de la Recherche Scientifique. XLIV-255 p.
- Lavergne, Géraud. 1909. *Le parler bourbonnais aux XIIIe et XIVe siècles. Étude philologique de textes inédits*. Paris : H. Champion. 184 p.
- Legge, Mary Dominica. 1963. *Anglo-Norman Literature and its Background*. Oxford : Oxford University Press. X-389 p.
- Le Glay. 1837. "Recherches sur les premiers actes publics rédigés en français". *Mémoires de la Société royale des sciences, de l'agriculture et des arts de Lille* 17. 329-350.
- Limentani, Alberto. ed. 1973. Martin da Canal, *Les Estoires de Venise. Cronaca veneziana in lingua francese dalle origini al 1275. (Civiltà Veneziana. Fonti e Testi XIII3)*. Firenze : L. Olschki. CCCXXX-440 p.
- Mantou, Reine. ed. 1987. *Chartes en langue française antérieures à 1271 conservées dans les provinces de Flandre orientale et de Flandre occidentale. (Documents linguistiques de la Belgique romane. Documents, études et répertoires publiés par l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes)*. Paris : Centre National de la Recherche Scientifique. XXIX-148 p.
- Marigo, Aristide. ed. 1968³ (1957¹). Dante Alighieri, *De vulgari Eloquentia* ridotto a miglior lezione, commentato e tradotto con introduzione, analisi metrica della canzone, studio della lingua e glossario. Terza edizione con

- appendice di aggiornamento a cura di Pier Giorgio Ricci. Prima ristampa. (*Opere di Dante* 6). Firenze : F. Le Monnier. XX-410 p.
- Merlevede, Patrick. 1983. *L'ancien normand selon l'Atlas d'A. Dees 1980*. (Licentiaatsverhandeling K.U. Leuven). Leuven. 301 p.
- Metzke, E. 1880. "Der Dialekt von Ile-de-France im XIII. und XIV. Jahrhundert". *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen* 64, 3-4.
- Monfrin, Jacques. 1972. "Le mode de tradition des actes écrits et les études de dialectologie". *Les dialectes de France au moyen âge et aujourd'hui. Domaines d'oïl et domaine franco-provençal*. Actes publiés par Georges Straka. (*Actes et Colloques* 9). Paris : Klincksieck. 25-58.
- Paris, Gaston. 1875. *Les plus anciens monuments de la langue française publiés avec un commentaire philologique. Album*. (*Société des Anciens Textes Français*). Paris : Firmin Didot.
- Pirenne, Henri. 1900-1932. *Histoire de Belgique*. Bruxelles : Lamertin. 5 volumes.
- Raynaud, Gaston. 1875-1876. "Étude sur le dialecte picard dans le Ponthieu, d'après les chartes des XIIIe et XIVe siècles". *Bibliothèque de l'École des Chartes* 36, 193-243; 37, 5-34, 317-357.
- Remacle, Louis. 1948. *Le problème de l'ancien wallon*. (*Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège* 109). Paris : Les Belles Lettres. 230 p.
- Roncaglia, Aurelio. 1965. "La letteratura franco-veneta". In *Storia della letteratura italiana* a cura di Emilio Cecchi e Natalino Sapegno. II. *Il Trecento*. Milano : 583-610.
- Ruelle, Pierre. ed. 1984. *Chartes en langue française antérieures à 1271 conservées dans la province de Hainaut*. (*Documents linguistiques de la Belgique romane. Documents, études et répertoires publiés par l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes*). Paris : Centre National de la Recherche Scientifique. XXVIII-219 p.
- Schwan, Eduard - Behrens, Dietrich. 1925¹² (1888¹). *Grammatik des Altfranzösischen. Laut- und Formenlehre*. Leipzig : R. Reisland. XII-306, VI-147 p. (traduction française par Oscar Bloch 1900¹, 1932³).
- Suchier, Hermann. 1904-1906² (1900¹). "5. Die Französische und Provenzalische Sprache und ihre Mundarten". *Grundriss der Romanischen Philologie ... herausgegeben von Gustav Gröber*. I. Zweite verbesserte und vermehrte Auflage. Strassburg : K. J. Trübner. 712-840.
- Swiggers, Pierre - Van Hoecke, Willy. 1984. *Compte rendu de Dees (1980)*. *Language* 60. 660-661.
- Taillar, M. 1849. *Recueil d'actes des XIIme et XIIIme siècles, en langue romane wallonne du Nord de la France, publié avec une introduction et des notes*. (*Société nationale et centrale d'agriculture, sciences et arts du département du Nord, séant à Douai*. Documents historiques I). Douai : d'Aubers. CCCXXVIII-528 p.
- Timmermans, Karel. 1962. *Étude linguistique des chartes françaises de Malines de 1233 à 1327 (1333)*. (Licentiaatverhandeling K.U. Leuven). XIII-218, III-63 p.

- Van Caenegem, R. C. m.m.v. Ganshof, F. L. 1962. *Encyclopedie van de Geschiedenis der Middeleeuwen. Inleiding tot de geschreven bronnen van de geschiedenis der Westerse middeleeuwen*. Gent: E. Story-Scientia. XII-356 p.
- Van Caenegem, R. C. a.c.d. Ganshof, F. L. 1997. *Introduction aux sources de l'histoire médiévale*. Nouvelle édition mise à jour par L. Jocqué. Traduction de l'anglais par B. Van den Abeele. (*Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis*). Turnhout: Brepols. 649 p.
- Vandevoorde, Jonathan. 1988. *Les déterminants du nom dans l'“Atlas” de Dees (1980)*. (Licentiaatsverhandeling K.U. Leuven). 293 p.
- Van Hoecke, Willy. 1967. “A propos de la charte-loi de Chièvres (1194)”. *Archives et Bibliothèques de Belgique* 38.310-313.
- Van Hoecke, Willy. 1979-1980. “Esquisse historique du système graphique du français”. *Travaux de Linguistique*, 19, 33-56, 20, 59-85.
- Van Hoecke, Willy. 1999. “La Vie de saint Léger et la Passion de Clermont-Ferrand: roman d'oïl ou roman d'oc?”. *Cahiers de l'Institut de Linguistique de Louvain* 25. 201-221.
- Wacker, Gertrud. 1916. *Ueber das Verhältnis von Dialekt und Schriftsprache im Altfranzösischen*. (Beiträge zur Geschichte der romanischen Sprachen und Literaturen 11). Halle: M. Niemeyer. X-87 p.
- Wailly, Natalis de. 1867. “Recueil de chartes originales de Joinville en langue vulgaire”. *Bibliothèque de l'École des Chartes* 28. 557-608.
- Wailly, Natalis de. 1874. “Observations grammaticales sur les chartes françaises d'Aire en Artois”. *Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 28,1. 135-209.
- Wailly, Natalis de. 1876. “Observations sur la langue de Reims au XIIIe s.”. *Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 28,2. 287-316.
- Wailly, Natalis de. 1878. “Notice sur les actes en langue vulgaire du XIIIe s. contenus dans la collection de Lorraine à la Bibliothèque nationale”. *Notices et extraits des manuscrits* 28,2. 1-288.
- Wailly, Natalis de. 1881. “Observations grammaticales sur les actes des amans de Metz contenus dans la collection de Lorraine”. *Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 30,1. 303-376.
- Warnkoenig, Leopold-August. 1835-1864. *Histoire de la Flandre et de ses institutions civiles et politiques, jusqu'à l'année 1305 ...* traduit de l'allemand avec corrections et additions de l'auteur par A. E. Gheldolf. Bruxelles: Hayez. 5 volumes.
- Wilmotte, Maurice. 1888-1889. “Essais de dialectologie wallonne”. *Romania* 17, 542-590; 18, 209-232.
- Wolledge, Brian – Clive, H. P. 1964. *Répertoire des plus anciens textes en prose française depuis 842 jusqu'aux premières années du XIIIe siècle*. (*Publications romanes et françaises* 79). Genève: Droz. 155 p.

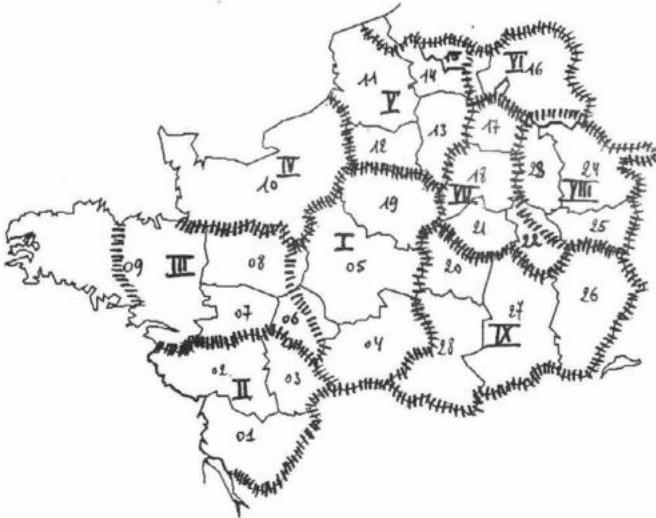
BIJLAGE 1

DE MIDDELEEUWSE TAALGEBIEDEN IN HET VROEGERE GALLIË

BIJLAGE 2

DE 28 "STREKEN" VAN DE ATLAS VAN DEES (1980) EN DE TRADITIONELE AFBAKENING VAN DE OUDE OÏL-DIALECTEN

I	Centre	VI	Wallonie
	R04 Berry		R15 Hainaut
	R05 Orléanais		R16 Wallonie
	R06 Indre-et-Loire		R17 Ardennes
	R08 Mayenne, Sarthe	VII	Champagne
	R19 Paris, Val-d'Oise, Seine-et-Marne		R17 Ardennes
II	Poitou		R18 Marne
	R01 Charente, Charente-Maritime		R21 Aube
	R02 Vendée, Deux-Sèvres		R22 Haute-Marne
	R03 Vienne	VIII	Lorraine
III	Anjou		R16 Wallonie
	R06 Indre-et-Loire		R22 Haute-Marne
	R07 Maine-et-Loire		R23 Meuse
	R08 Mayenne, Sarthe		R24 Moselle, Meurthe-et-Moselle
	R09 Bretagne		R25 Vosges
IV	Normandie	IX	Bourgogne
	R10 Normandie		R20 Yonne
V	Picardie		R27 Bourgogne
	R11 Somme, Pas-de-Calais		R28 Bourbonnais
	R12 Oise		
	R13 Aisne		
	R14 Nord		
	R15 Hainaut		